

BEVEZETŐ

Amikor Luther Márton megfogalmazta a fennálló viszonyokkal való elégedetlenségét kinyilvánító *Vitatkozás a búcsú erejéről* című vitairatát, és 95 tézisét 1517. október 31-én kifüggesztette a wittenbergi vártemplom kapujára, nyilvánvalóan nem láthatta előre a New York-i Világkereskedelmi Központ ikertornyai ellen, 2001. szeptember 11-én fanatikus hívők igénybevételével végrehajtott, a fennálló világrénddel való elégedetlenséget demonstráló támadást. Hogyan is gondolhatott volna ilyesmire? Hiszen a Luther számára ismerős késő középkori világban semmi sem utalt erre a lehetőségre. Repülőgépek nem léteztek, New York városa sem létezett még, s talán az is nyilvánvalónak látszik, hogy egy ilyen távoli, szörnyű eseményt lehetetlen lett volna akár az egyház – Luther által vitatott – vallási gyakorlatával, akár annak a lutheri kritika nyomán megreformált változatával kapcsolatba hozni.

Ez az értekezés azonban egy olyan korszakban készült, amelyben egyaránt fontos szerepet játszik Luther és az al-Kaida demonstratív tette is, valamint messze ható következményeik; amelyben már van némi tapasztalatunk máglyák és repülőgépek ideológiai igazságszolgáltató eszközökként való alkalmazásáról is, és akár tetszik ez nekünk, akár nem, a világ jelenlegi állapotának megértésére törekedve muszáj mindezeket (persze annyi minden más mellett) – lehetséges összefüggéseikre is gondolva – figyelembe vennünk. A későbbiekben erre fogunk törekedni, és megkíséreljük a reformáció kezdeteitől napjainkig tartó időszak ideológiai és kulturális változásait követni, valamint az ebben a folyamatban kibontakozó, jelenleg láthatóvá váló tendenciákat azonosítani.

A kultúra ötszáz éves formálódásának egész folyamatát (sajnos) nem tudjuk egy-két vékonyka könyvben bemutatni. Ezért mindössze arra vállalkozunk, hogy a történeti folyamat kezdeti és végpontjára koncentrálnak összevevük az *egyházreform korszaka* és *napjaink* ideológiai-kulturális viszonyait és törekvéseit. Választásunkat az a meggyőződés motiválja, hogy e két korszak meghatározó jelentőségű összefüggései és folyamatai között lényegbevágó hasonlóságokat állapíthatunk meg, és ezekre a hasonlóságokra figyelve, elemzésünkkel hozzá tudunk járulni mindkét korszak jobb megértéséhez.

A reformáció kora és a mai kor közötti időszak a nyugati világban a *modernitás* felemelkedésének, virágzásának és hanyatlásának kora. Gondolatmenetünkben ilyenformán a modern európai kultúra kezdeti és végállapotát vetjük össze, és kevés figyelmet fordítunk majd a közbülső, ideológiai szempontból jóval homogénebbnek tűnő szakaszra. Ámbár talán helyesebb volna úgy mondani, hogy a *modern értékrend kialakulásához vezető*, modernitás előtti ideológiai-kulturális változások és a jelenlegi, *modernitás utáni* (amodern, vagy inkább posztmodern) *értékrend formálódása* közötti hasonlóságokat keressük, mivel nem csupán a fennálló helyzet értelmezésével próbálkozunk, hanem az adott társadalmi-kulturális helyzet kialakulásának és formálódásának leírásával is. Ebben az összefüggésben elemzésünknek az is célja, hogy a közeljövő néhány jellegzetes társadalmi és kulturális folyamatát felvázolja.

A modern korszak kultúrájának meghatározó tényezője a *tudás*. A modernitás önképéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik a középkori hiedelmekkel és skolasztikus gondolkodásmóddal való éles szembenállás és egy olyan új világgép létrehozásában való elkötelezettség, amely világgép a kételkedő és kísérletező ember racionális konstrukcióján, a modern tudományon alapul. Mivel a modern tudás (az eltelt évszázadok alatt kiépülő intézményrendszerével egyetemben) nyilvánvalóan a modernitás értékrendjébe illeszkedve, és eme értékrend által velejéig átítatottan generálódik és funkcionál, a modern értékrend megrendülésével ugyancsak sokat veszít magyarázó erejéből, érvényességéből, hiteléből és használhatóságából. A modernitás *válsága* határozottan kétségesnek mutatja a tudás természete és társadalmi funkcióira vonatkozó modernista nézeteket is; a modernitás kritikusai nemegyszer a modern tudomány válságát is diagnosztizálják. Ebben a helyzetben kézenfekvőnek látszik, hogy a tudás és a tudományos intézményrendszer válságos helyzetének jobb megértéséhez igénybe vegyük korábbi válsághelyzetek tanulságait is. A későbbiekben előadandók döntő részben egy ilyen összevetésen

alapulnak: *a vallásos hit késő középkori és a racionális tudás mai (késő modern) válságának összehasonlításán*. Az összehasonlítás egyik érdekes vonását jelenti az a körülmény, hogy a vallásos hit válsága nyomán kialakuló újkori tudományos világkép került most – ötszáz év elteltével – hasonlóan válságos helyzetbe. Ez a helyzet – legalábbis elvben – megkönnyíti a válságból kivezető utak azonosításának feladatát. *A vallásos hit válsága az európai reneszánsz évtizedei során a hit reformációjához vezetett, a tudás mai válsága a posztmodern nézetrendszer fennállásának évtizedei során a tudás reformációjára vezet.*

Érdekes és fontos, hogy mindkét válsághelyzet kibontakozása és fennállása alatt alapvető változásokat figyelhetünk meg a korszak uralkodó információs technológiáinak fejlődésében. A hit válságának időszakában jelent meg Európában a *könyvnyomtatás*, a tudás válságának kibontakozása korában pedig felbukkannak és általánosan használatba kerülnek az elektronikus információhordozók, beleértve a korszak legjellemzőbb technológiáját, a világméretű információs hálózatot képviselő *Internetet* is. Világosan megmutatható, hogy az egyházreform kibontakozásában nélkülözhetetlen szerepet játszott a könyvnyomtatás, és joggal feltételezhető, hogy a tudás reformációjának folyamatához az Internet létezése és sajátos használata lesz elengedhetetlenül szükséges. Éppen ezért, a tudás reformációját prognosztizáló gondolatmenetünk lényeges összetevője lesz az *Internet természetének, valamint társadalmi és kulturális szerepének* elemzése.

Nyilvánvaló, hogy az Internet számítógépek sokaságának együttműködése nélkül nem létezhet. Ilyenformán az Internet természetének megértéséhez kiemelt figyelmet kell fordítanunk a számítógépek természetének elemzésére, valamint arra a módra, ahogyan a különálló számítógépeket hálózatokba szervezik. A számítógépek felépítésének és működésének elveit tanulmányozva kétségtelenül megállapítható, hogy a számítógép modern eszköz, vagyis felépítésében és működésében során a modernitás értékrendjét valósítja meg. Ugyanakkor amellet fogunk érvelni, hogy az Internet mint számítógépek világméretű hálózata más értékrendet követ, azaz a gépek hálózatba kapcsolásának szerveződése és struktúrája, illetve mindenekelőtt a hálózatban való használat módja posztmodern értékeket követ és valósít meg. Vagyis: *a számítógép modern, az Internet pedig posztmodern eszköz*. Feltételezésünk szerint a reneszánsz időszakához hasonlóan, amikor a késő középkori hit válságának leküzdéséhez a *modern természetű könyv* használata járult hozzá jelentősen, ma a

késő modern kori tudás válságának leküzdésére a *posztmodern természetű Internet* használata révén leszünk képesek.

*

Két könyvben szeretnénk minden fentebb említett problémakörhöz hozzászólni, és felvázolni a kultúra napjainkban zajló átalakulásának egy számunkra valószínűnek tűnő forgatókönyvét. A téma megfelelő bemutatásához nem láttuk elengedhetetlennek az egyházreform történetének részletes tárgyalását, hiszen a történet számunkra fontos részletei jobbára az általános műveltség részének tekinthetők. Szükség esetén pedig minden olvasónak rendelkezésére állnak könnyen hozzáférhető, avatott szerzőktől származó más források is. Nem ez a helyzet azonban az Internet esetében. Nagyon sokan rendelkeznek ugyan az Internet használatával kapcsolatos tapasztalatokkal, sokféle útmutató és kézikönyv is kapható, de a tapasztalatok rendszerezését és értékelését segítő, szórványosan közreadott elméletigényes gondolatmenetek már csak kevesekhez jutnak el. Magyar nyelven a korábbi években a *Replika* című folyóirat *e-rovata* (<http://www.replika.c3.hu/>) rendszeresen publikált ugyan ilyen témájú írásokat és az MTA Filozófiai Kutatóintézetének honlapján (<http://www.phil-inst.hu/>) is számos érdekes tanulmányt találhattunk, de az Internet *elemzésével* foglalkozó könyv az utóbbi évekig tulajdonképpen elég kevés jelent meg. Ilyenformán talán érthető, hogy az Internet formálódásának és jellegzetességeinek elemzésével viszonylag részletesen szeretnénk foglalkozni, hiszen ilyen ismeretek nélkül a kiberkultúra problémáival és a tudás reformációjával kapcsolatos mondanivalónk érthetetlen volna.

Éppen ezért, értekezésünk eme *első könyvét* az Internet kifejlődésének és természetének elemzésére szánjuk. Az Internet kialakulásához vezető technikai, kommunikációs és kulturális folyamatokat a korra jellemző társadalmi-ideológiai összefüggésbe helyezve próbáljuk bemutatni, és megkíséreljük az Internet ezek által meghatározott természetének fontosabb vonásait világossá tenni. Tulajdonképpen azt is mondhatnánk, hogy az Internet természetének társadalomtörténeti magyarázatát keressük. Értekezésünk *második könyvében* tárgyaljuk majd a késő középkori egyházreformáció és a mai kiberkultúra (különösképpen az Interneten reprezentált és használatba vett tudás) analóg vonásait, továbbá – az Internet természetének és használatának, valamint a kultúrtörténeti szituációk hasonlóságainak tanulságait összevetve – a tudás reformációja jelenleg is zajló

folyamatainak és előre látható perspektíváinak bemutatására törekszünk. Ennek során megkíséreljük felvázolni egy kibontakozó új emberi létforma, a *hálólét* legfontosabb jellegzetességeit. Az értekezés első könyvét tartja kezében az olvasó. A második könyv készüléfében van – remélhetőleg a közeljövőben az is megjelenhet.

Mivel a tárgyalt témakör része az Internet elemzése, témánk feldolgozása szokatlanul sokféle forrás tanulmányozását követelte meg. Valószínűleg a hagyományos könyvkiadói munkával előállított többkötetes monográfiák és az önjelölt világmegváltók által saját kezűleg, a háló polgárainak okulására közzétett rövid, de velős üzenetek képviselték a skála ellentétes végpontjait; persze a közbezárt tartományba is sok minden belefért: a könyvtárakban vagy a hálón megtalálható filozófiai értekezések, nyomtatott és online folyóiratok és cikkgyűjtemények, internetes diszkussziós listák és hírcsoportok, intézményi és személyes honlapok, tudományos és népszerűsítő újságcikkek, reális és virtuális konferenciaelőadások, sőt még tanult hackerek és rendszergazdák hadakozása körül szerzett tapasztalatok is. Az Internettel való tudományos igényű foglalkozás nagyjából egy évtizedes múltra tekinthet vissza, így még (sem a kutatásnak, sem a publikálásnak) nincsenek világos és széles körben elfogadott metodológiai szabályai. A kutatás általunk választott módszere leginkább egyes filozófiai módszerekre emlékeztet (erről a könyv első részében részletesebben is szó lesz); a publikálási, hivatkozási és forrásmegjelölési eljárások esetében pedig megpróbáltuk értelemszerűen követni az ezen a területen terjedőben lévő szokásokat. A nehézséget nyilvánvalóan az Interneten megtalálható hivatkozások (a forrás megjelölésében és azonosításában, elérhetőségében, stabil hozzáférhetőségében, technikai és tartalmi jellegzetességeiben megnyilvánuló) sajátosságainak megfelelő figyelembevétele jelenti. Erre való tekintettel, és a világosabb követhetőség reményében a hivatkozott irodalom jegyzékét két részre bontottuk: a *hagyományos*, papírra (néhány esetben CD-re) nyomtatottan publikált, illetve könyv- és médiatárakban hozzáférhető – offline – irodalom jegyzékére, valamint egy ettől különválasztottan összeállított listára, az *Interneten hozzáférhető*, online irodalomra. Az offline irodalmi hivatkozások megadásában követtük a tradíciót, az online hivatkozások esetében pedig apróbb módosításokkal az APA (*American Psychological Association*) ajánlásait (http://webster.comnet.edu/apa/apa_index.htm) vettük át, amelynek lényeges része például a kérdéses hálóhely elérési dátumának megjelölése is. Azokat a forrásmunkákat, amelyek mindkét formában elérhetőek voltak, általában csak a közvetlenül elérhető irodalom jegyzékében szerepeltetjük.

Az Internettel kapcsolatos tapasztalatok és ismeretek újszerűsége miatt indokoltnak láttuk egy *Hálólhelyek az Interneten az Internetről* című külön gyűjtemény összeállítását is. Ez a felsorolás jobbra olyan hálólhelyek adatait tartalmazza, amelyek folyamatosan látogathatóak, bárki számára elérhetőek és maguk is az Internetre vonatkozó ismeretekkel, forrásanyagokkal és további hivatkozásokkal bőségesen ellátott hasznos gyűjtemények.

A szövegben elhelyezett irodalmi hivatkozásokat szögletes zárójelben adjuk meg. Például: [Castells 2005, 27], ahol a vessző után a hivatkozott oldalszám áll. Az *oldalszám hiánya* esetén a mű egészére hivatkozunk. A szerző feltüntetése nélkül szereplő források esetében (ez a hivatkozott honlapoknál gyakori) általában értelemszerűen rövidítünk, így például a „Community Guide to Y2K 1999” helyre csak a [Community Guide 1999] formában utalunk. Az *évszámok nélküli* hivatkozások (pl.: [a.o.i.r.]) *nem* az „Irodalomjegyzék”, hanem a „Hálólhelyek az Interneten az Internetről” gyűjtemény egyes tételeit jelölik (értelemszerűen rövidített formában).

*

Végül néhány személyes megjegyzés következik: a könyvben tárgyalt témakörökben az utóbbi néhány év során számos olyan előadást tartottam, és több olyan dolgozatot is publikáltam, amelyeket fel tudtam használni e könyv összeállításakor.

A számítógépek természetének megértésére irányuló első nyilvános próbálkozásom az 1987-es moszkvai LMPS konferencia egyik kerekasztal-vitájában hangzott el, és annak ellenére, hogy mondanivalóm elfogadható megfogalmazásában *Hronszky Imre* sokat segített, világos volt, hogy a téma még további kidolgozást igényel. Erre a munkára akkor került sor, amikor *Nyíri Kristóf* lehetővé tette, hogy 1995-97-ben részt vehessek egy, az általa és *Peter Fleissner* által vezetett *Philosophy of Culture and the Politics of Electronic Networking* témájú, osztrák–magyar kutatásban. Az együttműködés keretében megrendezett összejöveteleken 1996 májusában Etlachban és 1996 novemberében Otterthalban tartott előadásaim – amelyekben már az Internet természetével kapcsolatos elgondolásaimat is igyekeztem megfogalmazni – megállapításait a résztvevők alapos és hasznos bírálatnak vetették alá. Az ezeken az előadásokon alapuló cikkek „végleges” változatainak kidolgozási folyamatában kritikai megjegyzéseivel sokat segített *Zaválnij Bogdán* és *Fehér Márta*. Valamennyiük segítségét köszönöm. Az előadás megjelent az együttműködés ered-

ményeit tartalmazó következő kötetben: *Philosophy of Culture and the Politics of Electronic Networking, Volume 2: Cyberspace. A New Battlefield for Human Interests* (Eds.: P. Fleissner, J. C. Nyíri, StudienVerlag, Innsbruck-Wien and Áron Kiadó, Budapest, 1999.), és a *Philosophical Studies on Science and Technology* (Eds.: I. Hronszky, P. Tamás, É. Tóth, B. Wöran, Arisztotelész Stúdium Bt, 1998-1999.) című gyűjteményben. A témakör továbbgondolása nyomán 1998-ban előadást tartottam a tokiói *Science, Technology and Society; Science and Society - Technological Turn* konferencián; az előadás 1999-ben megjelent az *Artificial Intelligence & Society* című folyóiratban, illetve magyarul a *Replika* e-rovatában.

A tudás reformációjának eszméje előfordult ugyan már a fent említett előadásaimban és dolgozataimban is, de hangsúlyosabbá csak a következő időszak előadásáiban vált: az 1999-ben Rómában, az *ETHICOMP 99. Look to the Future of the Information Society. Conference on the Social and Ethical Impacts of Information and Communication Technologies* című, és a 2000-ben, Lawrence-ben (Kansas, USA) az internetkutatók társasága első, *Internet Research 1.0: The State of the Interdiscipline* című konferenciáján tartott előadásokban. (Az előadások szövege CD-n, illetve a Lawrence-i konferencia honlapján jelent meg, továbbá 2001-ben egy rövid gondolatmenet magyarul a *Korunk* hasábjain.) A későbbiekben is számos hasonló témájú előadásban próbáltam megfogalmazni a problémát, így például 2002-ben az erlangeni *postmodern de/construction* konferencián, 2004-ben az amszterdami Vrije Universiteit szemináriumán, és a 2005-ös pekingi tudománytörténeti kongresszuson. A téma kutatásában komoly biztatást jelentett *Peter Fleissner, Egyed Péter, Charles Ess, Martha Rios*, és *Hans Radder* érdeklődése. Köszönet érte.

Egy lehetséges internetfilozófia alapelveiről az internetkutatók 2004-es sussexi *Internet Research 5.0: SUSSEX: 2004: Ubiquity?* konferenciáján, és Budapesten a 2004-es *Információs Társadalom Szakmai Napokon* tartottam először előadásokat.

A fent említett konferenciákon való részvételeim általában az OTKA különféle pályázatainak (T 025406, U 28745, T 037575, T 046261) támogatásával, illetve az egykori OMFB Mecenatura pályázatának (90531/97), és a Művelődési Minisztérium egyik kutatási projektjének a segítségével voltak lehetségesek. A támogatásokat köszönöm.

Az 1996/1997-es tanévben Zaválnij Bogdánnal közösen „Számítógépfilozófia” címmel, majd az 1999/2000-es tanév első félévétől nagyjából évente – de Bogdán közreműködése nélkül – „Az Internet

társadalmi és kulturális hatásai” címmel egyetemi előadásokat tartottam az ELTE TTK-n. Az előadások megtartásából, a kurzusok hallgatóinak reflexióiból és dolgozataikból, valamint *Egri Péter* és *Fornai Viktor* nyilvánosságra hozott előadásjegyzeteiből¹ sokat tanultam. Köszönöm valamennyiük érdeklődését.

A téma könyvben való feldolgozásának első vázlatát a BuDi (Budakeszi Disputa) egyik ülésén adtam elő 2000 végén vagy 2001 elején. Köszönöm a disputa résztvevőinek – különösen a házigazdának, *Mihók Barbarának* és *Pál Csabának* – a beszélgetés inspiratív légkörét és hasznos kommentárjaikat. Tulajdonképpen nekik köszönhetem azt is, hogy többszöri próbálkozás után végül be tudtam fejezni a könyvet. Egy náluk eltöltött este segített valamiképpen hozzá.

A könyv kézírata évekig készült. Egyes részei már évekkel korábban elkészültek, némelyik részlet folyóiratokban, tanulmánygyűjteményekben meg is jelent. Mindazonáltal szeretném remélni, hogy az értekezés jelenlegi változatát sikerült egységessé tenni, s el tudtam tüntetni a munka közben eltelt évek lenyomatait tükröző egyenetlenségeket. Munkámat mindvégig érdeklődéssel kísérte *P. Szabó Sándor* barátom. Az ő folyamatos érdeklődése és biztatása sokat jelentett számomra.

A könyv munkálatai során egyes források felkutatásában és egyes problémák megbeszélésében segítséget kaptam *Günther Flecktől*, *Ritter Andreától*, *Helena Kafkovától*, *Farkas Máriától*, *Kárpáti Szilviától*, *Lilia Gurovától*, *Szegedi Pétertől*, *Hargittai Esztertől*, *Antalfy Nikótól*, *Boros Jánostól*, *Érdi Pétertől*, *Mattia Mianitól* és *Peter Burke-től*. Valamennyiük segítségét köszönöm. Ismeretlenül is sokat köszönhetek *Phil Agre*-nek, akinek *Red Rock Eater News Service*-e (<http://polaris.gseis.ucla.edu/pagre/rre.html>) számtalan fontos és érdekes információ forrásához vezetett el.

Olyan szerencsés voltam, hogy a könyv első változatát két lektor, *Fehér Márta* és *Schwendtner Tibor* is olvasta és kommentálta. Megjegyzéseiket ezúton is köszönöm.

¹ A jegyzetek hozzáférhetők a következő címen: <http://ludens.elte.hu/~is602ep/pub/CYBER.TXT> (2000. augusztus 10.) és <http://people.inf.elte.hu/fornaivi/interneteloadas.html> (2002. június 10.).